

Παιδική επιθετικότητα

των Γεωργίου Τσομπανίδη και Παντελή Ράιτη

A' ΜΕΡΟΣ

Εισαγωγή

Η επιθετικότητα αποτελεί μία μορφή κοινωνικά ανεπιθύμητης συμπεριφοράς και παρουσιάζεται συχνά σε παιδιά, εφήβους αλλά και ενήλικους. Η επιθετική συμπεριφορά εκδηλώνεται με πράξεις ή με το λόγο έχοντας ως στόχο την πρόκληση πόνου, τραύματος, άγχους κ.ά. στα άλλα άτομα. Οι επιπτώσεις της επιθετικότητας είναι αρνητικές για το αναπτυσσόμενο άτομο, επειδή προκαλεί δυσκολίες στην ομαλή κοινωνικοποίησή του (Κολιάδης, 1997, σ. 194).

Ορισμός της επιθετικότητας

Ο Herbert (1995, σ. 24), δίνοντας έναν ευρύ ορισμό, αναφέρει ότι η επιθετικότητα περιλαμβάνει όλες τις μορφές διεκδικητικής-αγωνιστικής προσπάθειας, καθώς και όλες τις ενέργειες που στοχεύουν στην άσκηση ελέγχου του περιβάλλοντος. Αυτός ο ορισμός υποδηλώνει ότι η επιθετική συμπεριφορά εμπεριέχει όχι μόνο καταστροφικά-αρνητικά αλλά και δημιουργικά-θετικά στοιχεία, τα οποία συμβάλλουν στην επιβίωση του ατόμου.

Όπως υποστηρίζει ο Wilson (Κολιάδης, 1997, σ. 195), η επιθετικότητα είναι μία ιδιότητα ή λειτουργία που χαρακτηρίζει όλα τα ζωικά είδη, όπως και η πρόσληψη τροφής, η αναπαραγωγή και η απέκκριση. Απ' όλο το ζωικό βασίλειο μόνο ο άνθρωπος είναι δυνατόν να αφαιρέσει τη ζωή ενός άλλου ανθρώπου. Τα υπόλοιπα ζώα, όταν επιτίθενται σε ζώα του αυτού είδους για λόγους ιεραρχίας ή υπεράσπισης του χώρου τους, περιορίζουν την επιθετική τους συμπεριφορά χρησιμοποιώντας μόνο τελετουργικές κινήσεις.

Σύμφωνα με τους Hartup και Dewit (1994), οι ορισμοί της επιθετικότητας ταξινομούνται σε τρεις κατηγορίες:

- α. Ορισμοί με βάση τα κινητικά πρότυπα συμπεριφοράς.
- β. Ορισμοί που αναφέρονται στη σκοπιμότητα της επιθετικής συμπεριφοράς.
- γ. Ορισμοί με βάση τις συνέπειες της αντίδρασης.

Εάν θέλουμε να δώσουμε ένα συνοπτικό ορισμό, μπορούμε να αναφέρουμε ότι «επιθετικότητα» σημαίνει η πρόθεση ενός ατόμου να προκαλέσει σωματική ή ψυχική

οδόνη σε κάποιο άλλο άτομο (Feshbach, 1992, σ. 231) ή κάθε συμπεριφορά που διαμέσου της καταστροφής και αδιαφορίας των βιολογικών και κοινωνικών προϋποθέσεων σκοπεύει στη μείωση της ευρωστίας του ατόμου (Κορδούτης, 1992, σ. 138). Η ανθρώπινη επιθετικότητα διακρίνεται σε παρορμητική (χωρίς συγκεκριμένους στόχους, σύντομης διάρκειας και αριθμητικής μορφή), σε εχθρική (με στόχο τη βλάβη του θύματος) ή σε συντελεστική (ως μέσο συμμόρφωσης) (Κολιάδης, 1997, σ. 195).

Ερμηνεία

Όσον αφορά την ερμηνεία της επιθετικότητας έχουν διατυπωθεί πολλές θεωρίες, οι οποίες ταξινομούνται σύμφωνα με τον Κολιάδη (1997, σ. 195) σε δύο βασικές κατηγορίες: α) ψυχοβιολογικές, και β) ψυχολογικές.

α) Ψυχοβιολογικές θεωρίες

Όπως αναφέρει ο Herbert (1995, σ. 25-26), πολλοί ερευνητές υποστηρίζουν, ανάμεσα σε αυτούς ο διάσημος εθολόγος Lorenz και ο ιδρυτής της ψυχινάλυσης Freud, ότι η επιθετικότητα είναι ένα πρωτογενές ένστικτο. Οι απόψεις των θεωρητικών περί ενστίκτων αναφέρουν ότι η βίαιη συμπεριφορά είναι αναπόφευκτη και κρίνεται αναγκαίο να βρεθούν διεξοδα κοινωνικά μη επιβλαβείς, προς τις οποίες να κατευθύνεται η διακρότων μορφή επιθετικότητας.

Οι ενδογενείς βιολογικοί παράγοντες, όπως οι ορμόνες και οι μηχανισμοί λειτουργίας του εγκεφάλου, συμβάλλουν σημαντικά στην εκδήλωση της επιθυμητής συμπεριφοράς τόσο στους ανθρώπους, όσο και στα ζώα. Κατά τη διάρκεια των «αιμοαισθημάτων έκτακτης ανάγκης», όπως φόβου, πόνου, οργής, οι ορμονικές αλλαγές ενεργοποιούν το άτομο, ώστε να προετοιμαστεί για να αντιμετωπίσει τον κίνδυνο με στόχο την επιβίωσή του (Herbert, 1995, σ. 26).

β) Ψυχολογικές θεωρίες

Κατά τις ψυχολογικές θεωρίες η επιθετικότητα δεν αποτελεί ένστικτο του ανθρώπου, αλλά είναι μία μαθημένη συνήθεια, μία επιγενής παρόρμηση. Υποστηρίζεται ότι περισσότερο κοινωνικά και λιγότερο βιολογικά χαρακτηριστικά καθορίζουν την εχθρική συμπεριφορά και διάθεση ατόμων και ομάδων (Herbert, 1995, σ. 27).

Σύμφωνα με τις συμπεριφοριστικές θεωρίες, αν το άτομο διαπιστώσει ότι με την επίδειξη επιθετικής συμπεριφοράς αποκομίζει οφέλη, τότε είναι πολύ πιθανόν να καθιερώσει αυτή τη συμπεριφορά. Όσον αφορά τις κοινωνικογνωστικές θεωρίες, αυτές υποστηρίζουν την επίδραση της κοινωνικής ομάδας στη διαμόρφωση και εκδήλωση επιθετικής συμπεριφοράς του ατόμου. Όπως υποστηρίζει ο Bandura (1979), η επιθετικότητα είναι μία συντελεστική αντίδραση του ατόμου, την οποία χρησιμοποιεί ως μέσο για την επίτευξη κάποιας αναμενόμενης αμοιβής ή κυρίως για μμητική αντίδραση που προκύπτει από την παρατήρηση επιθετικών προτύπων.

Συμπερασματικά, τα ευρήματα των ερευνών για την κοινωνική μάθηση αποδεικνύουν ότι η επίδραση των γονέων, δασκάλων, συμμαθητών και των μέσων μαζι-

κής ενημέρωσης και επικοινωνίας στη διαμόρφωση της επιθετικής συμπεριφοράς των παιδιών είναι μεγάλη και έντονη (Κολιάδης, 1997).

Παιδική επιθετικότητα

Υπάρχουν ορισμένες μορφές συμπεριφοράς του παιδιού, που το δυσκολεύουν στις διαπροσωπικές του σχέσεις και παρεμποδίζουν την ομαλή προσαρμογή του τόσο στο οικογενειακό, όσο και στο σχολικό και ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον.

Οι εκδηλώσεις αυτές άλλοτε είναι παροδικές, χωρίς μεγάλες επιπτώσεις στην ψυχική υγεία του παιδιού, ενώ άλλες φορές είναι συχνότερες και αποτελούν την αρχική αιτία παρουσίας σοβαρής ψυχικής διαταραχής του παιδιού. Οι εκδηλώσεις αυτές αναφέρονται στην παιδοψυχολογική ως συμπτώματα προβληματικής συμπεριφοράς. Γιατί από τα σύνδρομα προβληματικής συμπεριφοράς είναι και η αντικοινωνική συμπεριφορά, η οποία χαρακτηρίζεται από επιθετικότητα, αντικοινωνική συμπεριφορά, αντικοινωνικές κρίσεις και καταστροφική διάθεση. Από τα προβλήματα αντικοινωνικής συμπεριφοράς τα συχνότερα είναι το πείσμα, η ανησυχία, η αβιθυσία και εμβυστικότητα, η τάση να ενοχλεί τους άλλους, τα ξεπιάσματα αργής, η υπερκινητικότητα, η ζήλια και ο αρνητισμός (Παρασκευάσιουλος, 1984).

Η επιθετικότητα όμως δεν είναι πάντα κακή στη φύση της και καταστρεπτική. Μπορεί να είναι καλή, χρήσιμη και υγιής. Η επιθετική συμπεριφορά ωθεί τα παιδιά να μεγαλώσουν, να μάθουν και να κοριαρχήσουν στο περιβάλλον τους. Το νεογέννητο βρέφος, που φάχνει για τροφή, το βρέφος που μόλις αρχίζει να περπατά και προσπαθεί να αποσπείνει ένα αντικείμενο που του προκαλεί το ενδιαφέρον, το μικρό κορίτσι που μαθαίνει ποδηλασία, ο μαθητής που παίζει ποδόσφαιρο, όλοι αυτοί παρουσιάζουν υγιή επιθετικότητα. Το μικρό παιδί, που σπρώχνει μακριά το πιάτο με το φαγητό του, όταν δε θέλει άλλο, συμπεριφέρεται επίσης με ένα φυσιολογικά επιθετικό τρόπο, παρόλο που στο γονέα, που έχει εξοργιστεί από την όλη του συμπεριφορά, μπορεί αυτό να εκλαμβάνεται σαν εχθρότητα. Κάθε προσπάθεια που κάνει το παιδί με σκοπό να απελευθερώσει τον εαυτό του από την εξάρτηση των γονέων του αποτελεί μία έκφραση υγιούς και επιθυμητής επιθετικότητας (Atkin, 1979).

Όμως η επιθετικότητα έχει κι άλλο πρόσωπο, εχθρικό και καταστρεπτικό συγχρόνως. Μερικοί ισχυρίζονται ότι η επιθετική συμπεριφορά είναι έμφυτη και άλλοι υποστηρίζουν ότι είναι επίκτητη. Οποιαδήποτε κι αν είναι η αιτία, αυτή η ανεπιθύμητη όψη της επιθετικότητας φυσιολογικά είναι άκρως ενοχλητική. Κρίνεται αναγκαίο ο περιορισμός ή η σωστή κατεύθυνση της επιθετικής συμπεριφοράς, ώστε να επιτευχθεί η ομαλή κοινωνικοποίηση του παιδιού (Atkin, 1979).

Η επιθετικότητα στην ανάπτυξη του παιδιού

Κατά την πρώιμη βρεφική ηλικία, όταν υπάρχει αποστέρηση τροφής, το βρέφος εκφράζει επιθετικότητα με στόχο τη διαμαρτυρία. Μόλις όμως το παιδί αρχίζει να μπουσουλάει, διακρίνεται με σαφήνεια η ένωση μιας προσπάθειας εξ-

ρεώνησης και κυριαρχίας του εξωτερικού κόσμου.

Ο Storr (1979), σχετικά με την επιθετικότητα, παρουσιάζει στο σύγγραμμά του τις απόψεις αφενός του Δρ. Βίνικοτ: «Στις αρχές, η επιθετικότητα είναι σχεδόν συνώνυμη με τη δραστηριότητα», αφετέρου της ψυχαναλύτριας Τόμσον: «Η επιθετικότητα δεν είναι απαραίτητα καταστρεπτική. Αναβλύζει από μία έμφυτη τάση που φαίνεται να χαρακτηρίζει όλη τη ζωϊανή ύλη. Μόνο όταν αυτή η ζωϊκή δύναμη παρεμποδίζεται στην εξέλιξή της συνδυάζονται μαζί της και τα στοιχεία του θυμού, της οργής ή του μίσους».

Όπως αναφέρει ο Herbert (1995, σ. 31), ο θυμός εμφανίζεται από τους πρώτους μήνες της ζωής και το βρέφος αντιδρά επιθετικά, όταν δεν ικανοποιούνται οι επιθυμίες του. Στα μικρά παιδιά, ο θυμός που εκδηλώνουν είναι αυτοκαταστροφικής μορφής, όπως πηδούν πάνω κάτω νευριασμένα, ξεφωνίζουν, κοκαλώνουν το σώμα τους, κρατούν την αναπνοή τους κ.ά. Υπάρχει βέβαια και η προσκόλλησή του παιδιού στη μητέρα του, αφού έχει ανάγκη την υποστήριξή της, όμως υπάρχει συγχρόνως και η ορμητική διάθεση προς εξερεύνηση και κατάκτηση του περιβάλλοντος, καθώς και η τάση ανεξαρτησίας. Όσο μεγαλύτερη εξάρτησή έχει ένα άτομο από τους άλλους, τόσο πιο μεγάλη επιθετικότητα περικλείει μέσω του, αφού ασκείται πάνω του η περιοριστική επίδραση της εξουσίας.

Το ανθρώπινο είδος έχει τη μεγαλύτερη επιθετικότητα, σε σύγκριση με τα περισσότερα άλλα ζώα, επειδή διαφέρει στο χρόνο που χρειάζεται για να περάσει από τη γέννηση στην ωριμότητα και επομένως ο άνθρωπος για μεγάλο διάστημα είναι αναγκασμένος να παραμείνει υπό εξάρτηση. Η ανεξάρτητη αντιμετώπιση της ζωής είναι μία δύσκολη και επικίνδυνη συναισθηματικά διαδικασία για το ανθρώπινο είδος, γιατί τα παιδιά του ανθρώπου είναι ανίσχυρα για πολύ μεγάλο διάστημα. Έτσι δικαιολογούνται οι παιδικές φαντασιώσεις, οι οποίες εμπνέχουν συνήθως αρκετά στοιχεία επιθετικότητας. Η συνειδητή που έχει το παιδί για την ίδια του την αδυναμία, σε σύγκριση με τους ενήλικους, το παροτρύνει να εκμεταλλεύεται κάθε ευκαιρία για να αποδεικνύει το δυναμικό του.

Η επιθετικότητα για να εκτονωθεί φυσιολογικά χρειάζεται αντίσταση. Εάν δεν υπάρχει κάποιο είδος αντίστασης, τότε η επιθετικότητα του παιδιού έχει την τάση να στρέφεται ενάντια στο ίδιο, όπως τραβιέει τα μαλλιά του, τρώει τα νύχια του ή παρουσιάζει συμπτώματα κατάθλιψης και τάσεις αυτοκατηγορίας. Επίσης, η φυσιολογική εκτόνωση της επιθετικότητας δυσκολεύεται, αν το παιδί δεν έχει αδελφία ή δεν έχει αρκετές ευκαιρίες παιχνιδιού με συνομηλικούς του. Τα περισσότερα παιχνίδια του παιδιού έχουν επιθετικό περιεχόμενο, όπως κλέφτες και αστυνομία, ινδιάνοι και καουμπόηδες κ.ά. Επιπρόσθετα, το βίαιο περιβάλλον είναι δυνατό να ενισχύσει σε κάποια βαθμό τις επιθετικές τάσεις του παιδιού (Storr, 1979).

Αίτια της παιδικής επιθετικότητας

Ο Παπαδόπουλος (1988), όσον αφορά τα αίτια της παιδικής επιθετικότητας, αναφέρει τα εξής:

α) Η έλλειψη αφοσίωσης και αγάπης των γονέων ιδιαίτερα κατά τη βρεφική ηλικία, αλλά και αργότερα η άστοχη και αδιάφορη στάση του περιβάλλοντος απέναντι στο παιδί οδηγούν στην εκδήλωση επιθετικής συμπεριφοράς. Αυτή ενισχύεται ειδικά, όταν το παιδί αν και εγκαταλείπει κάθε προσπάθεια για την ικανοποίηση των δικών του αναγκών και επιθυμιών και συμβάλλει στην ικανοποίηση των αναγκών των άλλων, δε δέχεται την αμοιβή και τον έπαινο του περιβάλλοντός του. Η βαθιά ρίζα της επιθετικότητας είναι η απογοήτευση, η απώλεια της ελπίδας για να αγαπηθεί, να κατανοηθεί και να αναγνωριστεί κανείς.

β) Ο περιορισμός της φυσικής δραστηριότητας, της ορμής για κίνηση –είτε για λόγους πελαρχίας, είτε από το φόβο των γονέων μήπως συμβεί κάτι κακό– άμεσα οδηγούν το παιδί να χάσει τον αυθόρμητισμό του και τη διάθεση να δοκιμάσει τις δυνάμεις του για να επιτύχει τους σκοπούς του, με αποτέλεσμα όλες οι δυναμικές παρορμήσεις να συσσωρεύονται και κάποια στιγμή να εξωτερικεύονται ως επιθετικότητα.

γ) Μια τρίτη αιτία αποτελεί η υπερβολική και άδικη τιμωρία η οποία νομοτελειακά οδηγεί σε βιώματα απογοήτευσης στο παιδί. Έτσι χάνεται το συναίσθημα της ασφάλειας και της αυτοεκτίμησης ή δεν το αποκτά ποτέ. Παράλληλα αναπτύσσονται συναισθήματα άγχους και αποτυχίας που το οδηγούν σε έντονες συμπεριφορές για να αμυνθεί.

δ) Σύμφωνα με τις κοινωνικογνωστικές θεωρίες, το παιδί μαθαίνει να είναι επιθετικό παρατηρώντας και μιμούμενο πρότυπα συμπεριφοράς κυρίως ενήλικων. Όταν βρεθεί σε καταστάσεις παρόμοιες με το πρότυπο φροντίζει να επαναλάβει τη συμπεριφορά του προτύπου. Ιδιαίτερα αυτό συμβαίνει όταν η επιθετική συμπεριφορά του προτύπου δεν τιμωρείται ή δεν αμειβεται. Αυτό αφορά κυρίως τα πρότυπα επιθετικής συμπεριφοράς στη τηλεόραση αλλά και στη ζωή όταν και όπου θεωρείται σχεδόν κανόνας ότι ο αναίδης κ.ά. αμειβεται, προδίδει (όπως κατά επί πομάτων).

Μορφές επιθετικής συμπεριφοράς στα παιδιά

Η επιθετική συμπεριφορά των παιδιών ποικίλει και συχνά εκδηλώνεται με διαφορετικούς τρόπους (Herbert, 1995, σ. 34-37, 39-46):

α) Οι εκρήξεις οργής: Αυτού του είδους τα ξεσπάσματα αποτελούν τις πιο έντονες κρίσεις θυμού των παιδιών. Το παιδί φορτίζεται οι σημεία που γίνεται έξαλλο, χτυπιέει με δύναμη τα πόδια του, χτυπιέται με τις γροθιές του, κοκαλώνει το σώμα του, κρατάει την αναπνοή του, κτυπάει το κεφάλι του, σκαδαρίζει στο πάτωμα, βρίζει, στριγκλίζει, πράγμα φυσιολογικό για ένα παιδί 2-3 ετών, όταν οι γονείς του δεν το αφήνουν να πραγματοποιήσει την επιθυμία του. Τη στιγμή της κρίσης το παιδί φαίνεται να «μισεί» το γονέα του. Ωστόσο αποστρακίζει την επιθετικότητά του, βλέποντας τον ίδιο του τον εαυτό και όχι το γονέα του.

β) Το μίσος: Το συναίσθημα του μίσους περιέχει πάντοτε ένα στοιχείο εκδίκησης, την έννοια του «βγάλω το άχτι μου για κάποιον». Πιστεύεται ότι, όταν οι παρορμήσεις του παιδιού για σύναψη θετικών σχέσεων (όπως είναι η αγάπη του για τη μητε-

ρα και η επιθυμία του να βρίσκεται κοντά της), απειλούνται σοβαρά ή απορρίπτονται, είναι δυνατό να νιώσει το παιδί ακραίες καταστάσεις ανησυχίας και πανικού ή αμυντικής στάσης, με αποτέλεσμα τις εκδηλώσεις εχθρότητας και μίσους.

γ) Η παρανοϊκή εχθρότητα: Το παιδί που έχει παρανοϊκές τάσεις χρησιμοποιεί την προβολή σε πολύ μεγάλο βαθμό και πιστεύει ότι οι άλλοι είναι εχθρικοί απέναντί του. Μια τέτοια κατάσταση μπορεί να καταλήξει ακόμη και σε παραληρηρήματα καταδίωξης. Αυτού του είδους παρανοϊκές τάσεις, και άλλα αρνητικά συναισθήματα, μπορεί να δημιουργήσουν στο παιδί μια ακατανίκητη επιθυμία να προκαλεί πόνο και βλάβη στους άλλους- ανθρώπους και ζώα. Το παιδί που βασανίζει τ' άλλα παιδιά και τυραννά τα ζώα είναι ένα απελπιστικά δυστυχισμένο παιδί που χρειάζεται τη βοήθεια του ειδικού.

δ) Τα περάγματα και οι ψευσταλικαρισμοί: Είναι μια μορφή λεκτικής επιθετικότητας που αποβλέπει στον εκνευρισμό του παιδιού προς το οποίο κατευθύνεται και αναποφρευτικά καταλήγει σε διπληκτισμούς. Τ' αγόρια καταφεύγουν σε περάγματα και λεονταρισμούς συχνότερα, κατά μέσο όρο, από ότι τα κορίτσια. Έχει διαπιστωθεί ότι αυτή τη συμπεριφορά την παρουσιάζουν μάλλον παιδιά που κατέχονται από συναισθήματα ανπάρκειας, κατωτερότητας και ανασφάλειας. Τα «θύματα» είναι συνήθως παιδιά που δεν είναι αποτελεσματικά στην αντεκδίκηση. Παιδιά που ξεχωρίζουν απ' τα υπόλοιπα για κάποιο-εμφανές γνώρισμά τους- για παράδειγμα τα παχύσαρκα παιδιά ή παιδιά με κάποια αναπηρία ή αγόρια με κάποια θηλυπρέπια- επιλέγονται συχνά για να γίνουν θύματα.

ε) Η «άσχημη γλώσσα»: Η άσχημη γλώσσα συνίσταται σε αισχρές λέξεις ή σε βλαστήμιες. Οι αισχρολογίες αρέσουν ιδιαίτερα στα μικρά παιδιά. Τα παιδιά ηλικίας 4 έως 7 ετών, έχοντας μάθει ότι οι λέξεις - συνήθως εκείνες που σχετίζονται με περιπτώματα - είναι απαγορευμένες, τείνουν να τις χρησιμοποιούν πολύ συχνά- όποτε βέβαια μπορούν να το κάνουν- χωρίς συνέπειες. Ένα άλλο είδος αισχρολογίας που πρόθυμα χρησιμοποιείται επίσης από τα παιδιά, είναι λέξεις αναφερόμενες στο σεξ, παρόλο ότι τα παιδιά δε γνωρίζουν τι ακριβώς σημαίνουν οι λέξεις αυτές. Έχουν διαπιστώσει ότι, όταν λένε ορισμένες λέξεις, οι ενήλικοι που είναι παρόντες αντιδρούν έντονα. Είναι γι' αυτά, λοιπόν, πραγματικός πεπαισμός να λένε τις λέξεις αυτές συχνά, για να δουν ποια θα είναι η αντίδραση την επόμενη φορά. Οι βλαστήμιες είναι αρκετά δημοφιλείς στα μεγαλύτερα παιδιά και συνήθως χρησιμοποιούνται στις κατάλληλες περιπτώσεις. Ένας απ' τους λόγους είναι η γοητεία που ασκεί το γεγονός ότι, τόσο οι ίδιες λέξεις όσο και τα πράγματα στα οποία αναφέρονται είναι απαγορευμένες. Άλλος λόγος είναι ότι στα παιδιά αρέσει να μιμούνται τους μεγάλους και η άσχημη γλώσσα θεωρείται κάτι αποκλειστικά για μεγάλους, όπως το κάπνισμα.

1. Το ψυχολογικό φαινόμενο κατά το οποίο συναισθήματα που δημιουργούνται από ενδοψυχικές συγκρούσεις μέσα στο ίδιο το παιδί - όπως συμβαίνει με το μίσος αποδίδονται αδικαιολόγητα στους άλλους λέγεται προβολή.

στ) Η «θεατρική» μονοπώληση της προσοχής των άλλων: Πρόκειται για την τάση του παιδιού φορτικά να βρίσκεται στο προσκήνιο, να επιδεικνύεται και να μονοπωλεί την προσοχή των άλλων. Η περίοδος μεταξύ 3 και 5 ετών είναι συνήθως η φάση της ταχείας ανάπτυξης του κοινωνικού Εγώ. Το παιδί δεν μπορεί πάντοτε να διακρίνει τα όρια μεταξύ της αυτοεπιβεβαίωσής του (που οι γονείς θέλουν να ενθαρρύνουν ως κάποιο βαθμό), της μονοπώλησης της προσοχής των άλλων και του δικαιώματος των άλλων να πουν και αυτοί μια λέξη στη συζήτηση ή να τους αφήνουν ήσυχους. Αυτός ο «ναρκισσισμός» μπορεί να προχωρήσει βαθύτερα: το παιδί να είναι γεμάτο έπαρση, να θέλει να το λατρεύει ο καθένας και να το επιδοκιμάζει και να ικανοποιεί τις ανάγκες του, ενώ αυτό αδιαφορεί τελείως για των άλλων την προσωπικότητα, τις ανάγκες κλπ. Η επιδεικτική συμπεριφορά γρήγορα θα εξελιχθεί, αν δεν αμβιβεται, δηλαδή αν δεν παρέχουμε στο παιδί κοινό-θεατές για να δώσει την παράστασή του.

ζ) Η εχθρότητα σε ομάδες: Ο Muzafar Sherif και οι συνεργάτες του (1954) στο πανεπιστήμιο της Oklahoma στις ΗΠΑ, σ' ένα πείραμα, γνωστό ως «το πείραμα της σπηλιάς του ληστή», έδειξαν ότι μπορούσαν σε διάστημα λίγων εβδομάδων να φέρουν δύο ομάδες 11 ετών κανονικών παιδιών σε κατάσταση έντονης εχθρότητας και στη συνέχεια ν' αντιστρέψουν τελείως την εξέλιξη, προκαλώντας ένα πνεύμα ζεστής φιλίας και ενεργού συνεργασίας. Για να προκαλέσουν προστριβές μεταξύ των ομάδων, οργάνωσαν ένα τουρνουά παιχνιδιών: μπέιζ-μπωλ, ποδόσφαιρο, διελκυστίνδα, κυνήγι θησαυρού, αλλά στην εξέλιξη των αγώνων το καλό αθλητικό πνεύμα εξανεμίστηκε γρήγορα. Αντίθετα με τις αποψεις πολλών θεωρητικών, η απλή κοινωνική συναναστροφή - καλοπροαίρετη κοινωνική επαφή μεταξύ ανταγωνιστών δε μειώνει την εχθρότητα. Το τέχνασμα είναι να βάζει κανείς τις ομάδες να προσπαθήσουν μαζί να πετύχουν πρωταρχικούς στόχους που θα είναι πραγματικοί και πιεστικοί για όλα τα ενδιαφερόμενα μέλη. Η εχθρότητα υποχωρεί όταν υπάρχει κοινή δράση για να επιτευχθεί κάποιος υπέρτατος σκοπός.

Προληπτικά και θεραπευτικά μέσα

Πώς μπορούμε να διαγνώσουμε ότι η επιθετικότητα του παιδιού εξελίσσεται σε σοβαρό πρόβλημα;

Σύμφωνα με το Herbert (1995, σ. 47-48), πρώτα πρέπει να προσέξουμε κατά πόσο οι επιθετικές ενέργειες του παιδιού είναι υπερβολικές. Επίσης, πρέπει να προσέξουμε μήπως το παιδί καταφεύγει συχνά σε πράξεις καταστροφικού βανδαλισμού και ακληρότητας. Στη συνέχεια θα πρέπει ν' αναζητήσουμε και να βρούμε την πηγή, τα αίτια της επιθετικής αυτής συμπεριφοράς του παιδιού. Γενικά έχει διαπιστωθεί ότι ο συνδυασμός χαμηλής πεπαιχθείας και εχθρικής στάσης εκ μέρους και των δύο γονέων δημιουργεί στα παιδιά μια έντονα επιθετική και ελάχιστα ελεγχόμενη συμπεριφορά. Οι γονείς που αποδοκιμάζουν την επιθετικότητα και που προσπαθούν να την περιστέλλουν-με οποιονδήποτε τρόπο, πλην βέβαια της σωματικής τιμωρίας- έχουν τη μικρότερη πιθανότητα να είναι επιθετικά. Σε τελευ-